

NOTE EPIGRAFICE (XIV)

INSCRIȚII DIN ULPİA TRAIANA SARMIZEGETUSA*

DE

I. I. RUSSU

Din abundantul material epigrafic al capitalei — metropolă a Daciei romane (vechea Grădiștea Hațegului, azi cu numele oficial Sarmizegetusa, jud. Hunedoara, plasată pe „locul doi” după Apulum — Alba Iulia în ce privește cantitatea inscripțiilor provinciei carpatice), vor fi examinate în paginile de față cinci piese (toate în Muzeul arheologic din Sarmizegetusa; patru fragmentare) publicate ori semnalate mai demult, dar neutilizate integral și tocmai corect în măsura accesibilă de bibliografia de până acum; ele permit și necesită unele îmbunătățiri de lectură. Se adaugă la sfârșit o șampilă tegulară cu semnificație mult controversată. Nu sînt materiale „inedite”, ci — ca de obicei în „Notele epigrafice” — unele repetări în reluare cu rectificări necesare și posibile de amănunte și de conținut. Majoritatea pieselor reluate se referă direct sau indirect la activitatea c o n s t r u c t i v ă, la edificiile publice, care erau foarte numeroase și importante, cum rezultă atît din atestările epigrafice, cît și din impozantele vestigii arhitectonice și arheologice la Ulpia Traiana Dacica — Sarmizegetusa¹.

1.—Dacia, 1, 1924, p. 246, fig. 12 și p. 248 (C. Daicoviciu), placă de marmură, fragment din marginea dreaptă cu rest din chenar; prezintă importanță deosebită din punct de vedere arhitectonic și urbanistic, valoare ce se amplifică (cu toate că deocamdată nu poate fi refăcut textul integral) prin „regăsirea” unui alt fragment (din două bucăți) al aceleiași piese aducînd alte elemente esențiale pentru structura textului. Partea cunoscută de o jumătate de veac și denumită de noi *b* (marginea dreaptă) a fost prezentată ca „fragment d'une plaque en marbre avec inscription; seul le côté droit nous a été conservé, et on y distingue un double cadre; longueur 29, hauteur 18, épaisseur 4 cm; hauteur des lettres 35 mm. Trouvé à *d*, sous une motte de terre”:

. RIV

[TECT] ORIO > ET > PIC[TVRA]

[SIGI]LLIS > ET > LINTEIS

. . . E > LABRA > AE[NEA]

* *Note epigrafice*, seria XIII în ActaMN, 7, 1970, p. 517—528; seria XII în StCl, 12, 1970, p. 161—170, unde se indică locul și data apariției seriilor anterioare (I—XI).

¹ Bibliografia principală despre Ulpia Traiana Sarmizegetusa se află consemnată în *Tabula Imperii Romani*, L 34, Budapesta, 1968, p. 115.

text la care directorul revistei bucureștene aducea întregirea în rîndul ultim [*can*]delabra². Semnificația textului fragmentar era scoasă în relief pe bună dreptate de către autorul raportului de săpături „l'inscription No 6 — prouve largement que la beauté de l'ornementation égalait les dimensions de la bâtisse. Les restes — assez rares, il est vrai — d'enduit coloré, trouvés dans les décombres, ainsi que le très grand nombre de sculptures — malheureusement toutes brisées — découvertes pendant le déblayement des murs, confirment cette assertion”³.

În același depozit epigrafic al Muzeului arheologic din Sarmizegetusa există de mai multă vreme (posibil de vreo 4 — 5 decenii) un fragment din două bucăți ce se racordează deplin, asemănător cu fragmentul *b* și provenit desigur din același mediu arheologic, adică din ruinele palatului augustalilor, *aedes augustalium*, eventual chiar în aceeași săpătură sistematică (?); este o parte din marginea stîngă, colțul inferior din placa de construcție, avînd o porțiune de chenar la stînga și ceva mai mult de o treime din ultimele patru rînduri de text, iar din cel precedent se vede începutul unui A. Dimensiunile descrescînde ale literelor în rînduri indică limpede corespondența dintre cele două fragmente, avînd același stil de scriere; dar racordarea lor și întregirea textului în r. 3 de jos începînd în fragmentul *a* („inedit”, din două bucățele) prin literele sc — urmate de A sau I, prezintă dificultăți în privința acestui vocabul terminat în -ILLIS (-ELLIS ablativ plural al declinării I sau II) ce nu poate fi nicidecum „sigillis” preconizat de către editorul fragmentului *b* (Dacia, 1, p. 246), în care r. 1 (vizibile numai „tălpile” literelor) citite ca „RIV” este de fapt — RM din cuvîntul SARM numele dacic al orașului precedat de epitetul abreviat DAC (Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa). Racordarea celor două fragmente (la stînga *a* „inedit”, la dreapta *b* publicat în Dacia, 1, p. 246, cu lectură și întregiri parțial corecte) poate fi redată grafic în reconstituire (fig. 1), admițînd însă caracterul cu totul ipotetic al cuvîntului din care începutul se află pe fragmentul *a*, iar sfîrșitul -ILLIS în *b*; deci eventual SC[amn]ILLIS dar nu „sigillis”. Avem astfel următoarea frază epigrafică în care subiectul (autorul lucrării) era menționat la început (lacună cu numele propriu și funcția lui în „colonia Dacica Sarmizegetusa”), un predicat păstrat pe fragmentul *a* (*exornavit*; al doilea verb cerut de ultimul *item* a dispărut în lacuna din ultimul rînd lipsă al fragmentului *b*):

.....
 A [..... DA]C (icae) SARM(izegetusae)
 AED [em] OPE[re.tect]ORIO·ET·PIC-
 TVRIS·ITEM·SC[amn?]LLIS·ET·LINTEIS
 EXORNAVIT·IT [em can]DELABRA·AE
 REA·DVO·COLLEG [io·donavit?].

Predicatul la persoana III singular a perfectului simplu *exornavit* arată că lucrarea de construcție a fost făcută (organizată, finanțată) de

² „Il faut lire à la 4-e l. [*can*]delabra, le D étant parfaitement visible dans la photographie”, V. P(ărvan), Dacia, 1, p. 248, nota 2.

³ Cf. D. Tudor, Latomus, 23, 1964, p. 295. Bine a relevat apoi în acest fragment (Dacia, 1, p. 246) elementele privind „ornamentarea interiorului clădirii cu stucatură, pictură, figurine și reliefuri, cu draperii și candelabre de aramă”, M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, București, 1969, p. 408.

vreun personaj prestigios și bogat, poate un magistrat mai înstărit în capitala Daciei romane, cu nume și funcție ce vor putea fi stabilite eventual numai prin regăsirea celui de-al treilea fragment al plăcii cu primele două-trei rinduri din care „hazardul arheologic” a păstrat în fragmentul *b* numai resturi din numele complex al metropolei daco-romane. Chiar înainte de foarte problematica recuperare a celei de-a treia bucăți din les-

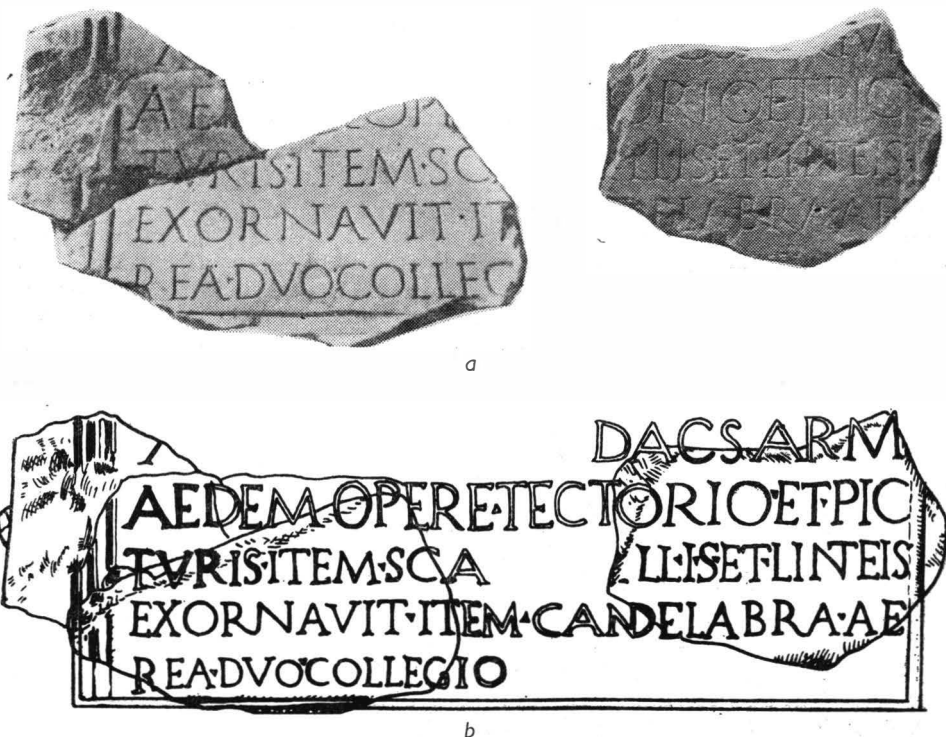

Fig. 1.—Ulpija Traiana — Sarmizegetusa. Placă de marmură (două fragmente) de pe o construcție publică (aedes augustalium).

pedea de clădire, aceasta merită mai multă atenție (cu textul amplificat prin aportul substanțial adus de fragmentul „inedit”) în legătură cu stadiul avansat al construcțiilor și a ornamentării lor luxoase, în cadrul dezvoltării urbanisticii și meșteșugurilor în Ulpija Traiana Dacica Sarmizegetusa⁴.

2. — *Dacia*, 1, 1924, p. 250, fig. 14 (foto, C. Daicoviciu = *Ann Ép*, 1927, 56), placă de piatră calcaroasă, fragment 68 × 46 × 10 cm,

⁴ Cf. inscripțiile cunoscute și adesea citate, tot din Ulpija Traiana, cu conținut apropiat, dar ceva mai laconice: CIL, III, 1516 „picturam porticus” și 7960 „picturam porticus”. Din Lambesis în Africa, „aedem vetustate dilapsam---ampliat et restituit et candelabra d(e)d(it) idemq(ue) d(e)d(icavit)”, L. Leschi, *Études d'épigraphie Africaine*, 1957, p. 173 etc.

litere înalte de 42 mm, cu lectura

· · · · · M · · · ·

· · · · · P · · · ·

[PA]LMYR >

[I]ABRAEN(us) > FL(orus?) > M

BASSI(us) > MARINV(s)

[MAX]IMVS GORA > LV

(cius) MAXIMVS BARS(emon) S[A

CE]RDOT(es) > TEMPLUM

EX SVO > FECER(unt) >

(o transcriere cu întregiri care lasă cam mult de dorit). Reexaminarea fragmentului impune câteva rectificări în vreo cinci puncte: în r. 1 se păstrează numai două litere fragmentare ON (nu „M”), în r. 2 trei PII precedate de o lacună adincită probabil urmă de martelare a textului, un nume propriu (de împărat?); dacă acest PII este genitivul lui *Pius*, iar -ON- să fie rest din numele *Anton[on]in-(?)*, eventual ar fi vreo formulă-șablon ca „pro salute imperatoris) caes(aris) M(arci) Aur(eli) Antonini...” care să fie Antoninus — Caracalla. Reconstituirea grafică după fotografie (fig. 2) adoptă unele modificări de lectură, r. 4 în loc de „Iabraen-” e preferabil *Abraen-* (cf. semit *Abraem-*, *Abraam*)⁵; *Fl(avius)*

Fig. 2. — Ulpia Traiana. Placă din piatră calcaroasă, de la un templu palmyrenian.

ca nume gentilicium (nu „Florus”), urmat de un cognomen *M[aximus, -arinus?]*; r. 5 *Cassi(us)*, nu „Bassi(us)”, *Marinu[s]*. În r. penultim, după *TEMPLVM* mai putea să fie o formulă ca „a solo”, pentru simetria

⁵ H. Wuthnow, *Die semitischen Menschennamen in griechischen Inschriften und Papyri des vorderen Orients*, Leipzig, 1930, p. 10—11.

rîndurilor. Este piatra „de fundație” pe care o grupă de preoți (sacerdotes) Palmyreni cu nomenclatură „mixtă” syriană (*Abraen-*, *Barsem-*, *Gora*) și romană (*Cassius*, *Flavius*, *Marinus*, *Maximus*) o puneau pe fațada templului vreunei zeități a lor „naționale” syro-palmyrene (posibil Iupiter Dolichenus; Dacia, 1, p. 251), foarte probabil în cinstea împăratului, pentru sănătatea lui.

3.—ArchErt, 32, 1912, p. 53 (B. Jánó), bloc votiv din peretele vreunei clădiri a cărei natură poate fi determinată cel puțin ipotetic în textul reconstituit grafic; fragmentul (colțul superior din dreapta, fracturat în diagonală) înalt de 52, lat sus 53, grosime 20 cm, litere înalte între 55 și 50 mm; lectura lui Jánó :

LIBERO PATRI
ET LIBERAE SAC
/// GRAECINVS
///// ONVS
////////// H //
////////// RVM
.....

Textul este reprodus și de G. Finály, AA, 1912, 531 (citind în r. 4... ANVS, în loc de -ONVS); apoi în AnnEp, 1913, 52; C. Daicoviciu, Dacia, 1, 1924, p. 252, fig. 15 (foto). În starea actuală de conservare, se mai pot face mici rectificări cu întregiri : r. 2 SACR (cu R mai mic în interiorul lui C), r. 3 înainte de GRAECIN (u)S se vede capătul de sus al unei haste piezișe din V, deci eventual numele FLAV(ius) ca gentiliciu al lui *Graecin(u)s*; r. 4 înainte de -ONVS rest de P sau R, prin urmare *pat}ronus*; r. 5 în literele -CHII (ce nu par dă fie genitivul unui apelativ de decl. II) presupunem eroare de incizare „H” în loc de simplul II, întrucât C este restul din DEC (uriae), iar după el ar fi urmat cifra „4” scrisă cu patru haste IIII; r. 6-RVM bine văzut de Jánó este sfârșitul genitivului plural *fab}rum*⁶; r. 7 rest din M eventual terminația apelativului *templum*, după care vreo formulă ca „pecunia sua”, „ex suo”, „a solo restituit--” (fig. 3).

4.—Dacia, 3—4, 1932, p. 546, nr. 4 (C. Daicoviciu) altar votiv (onorific) de marmură, fragment din care a rămas numai partea superioară cu capitelul și resturi din primele două rînduri ale textului, prezentat astfel de editor „fragment appartenant à une inscription dont le caractère n'est pas connu, découvert en face de la citerne. On conserve seulement la partie supérieure de la pierre qui est joliment profilée. Le matériel : du marbre. Les dimensions : largeur 82, épaisseur 50 cm. Dans la ligne supérieure ONCO, dans la ligne suivante O N” (C. Daicoviciu); în aceste slove izolate se poate recunoaște r. 1 cuvîntul-nume C]ONCO[r]diae] la cazul dativ, în r. 2 probabil Or]DIN[is...], ca o dedicație divinității *Concordia*, probabil „Ordinis Augustalium”; în grafic se prezintă astfel (fig. 4). Ca analogie se poate cita „Concordiae populi et ordinis...” din Africa, CIL, VIII, 2342; *Dizionario Epigraf.* II, 1900, p. 572; RE, IV, 1900, col. 831—835 Aust etc.), iar din Ulpia Traiana formula „[Dis] Faventibus et Co [nc]ordia imp(eratorum)...”, CIL, III, 1412=7902; ACTAMN, 9, 1972, p. 463—468.

⁶ Despre *decuria* (decuriile) *collegii fabrum* la Ulpia Traiana — Sarmizegetusa : SCIV, 14, 1963, p. 247.

5. — *ACMIT*, 4, 1938, p. 410 (C. Daicoviciu) „inscripție către zeița Nemesis, aflată în camera subterană din amfiteatru. Dedicantul e un

Fig. 3. — Ulpia Traiana. Placă fragmentară de la un templu al lui *Liber Pater* și *Libera*.

Fig. 4. — Ulpia Traiana. Altar votiv de marmură, fragment, dedicat *Concordiae*...

pecuarius, furnizor de animale pentru amfiteatru”; semnalare repetată de C. Daicoviciu — H. Daicoviciu, *Ulpia Traiana*, București, Edit. Meridiane, 1962, p. 80. Este o bază de statuie din piatră calcaroasă de 68 × 66

×15 cm, avînd în centrul feței scrise o adîncitură în formă de „pișcot” pentru fixarea vreunui obiect (probabil statuia zeităii căreia era dedicată) : *Deae Nemesi Reg(inae) / C(aius) Val(erius) Maximus pec/umarius ex visu/posuit* (fig. 5). Forma „pecumarius” este insolită, nu găsim exemple asemănătoare, dar *pecuarius* e frecvent (cf. RE, XIX, 1937, col. 12—13)

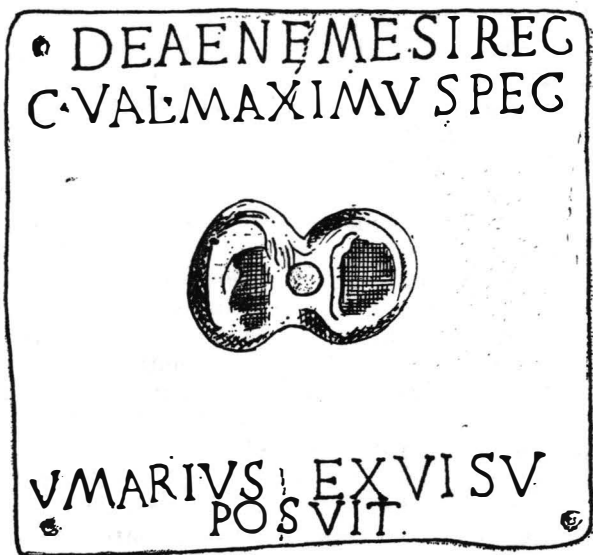

Fig. 5. — Ulpia Traiana. Placă votivă de piatră, bază a unei statui (?), dedicată *Deae Nemesi Reginae*.

și chiar ca antroponim (cognomen) apare în Dalmatia : *Q. Staius Paquarius*, CIL, III, 1757 (G. Alföldy, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*, Heidelberg, 1969, p. 260).

Fig. 6. Ulpia Traiana. Ștampilă tegulară cu marca proprietarului-fabricant cu literele PR(ocul-?) COS-.

6. — CIL, III, 1633, 15 = 8075, 15, între „tegulae Dacicae non legionariae”, este o ștampilă pe cărămizi din cinci litere în două cuvinte mult controversate de epigrafiști, cu toate că lectura și interpretarea corectă a fost dată cu peste șapte decenii în urmă chiar de editorii volumului III din „corpus”: PR · COS (fig. 6), din care s-au găsit

mai multe exemplare la Ulpia Traiana și în teritoriu (Dacia, 3—4, 1932, p. 267, fig. 3/1; 543), la Voislova (jud. Caraș Severin) (B. Milleker, *Dél-magyarország régiségleletei*, Timișoara, III, 1906, p. 257) etc.; există în diferite muzee (Sarmizegetusa, Deva, Sibiu, Blaj, Drobeta-Turnu Severin, la biserica din Densus, jud. Hunedoara etc.), aduse toate probabil din ruinele Ulpiei Traiana. Întregirile ce s-au propus apar foarte variate: solemnă și grandioasă era „lectura” lui Șt. Moldovanu „*Populus Romanus coloniae Sarmizegetusae*” („Foaia pentru minte, inimă și literatură”, Brașov, 1853, nr. 40, p. 300); F. Studnicka, *AEM*, 8, 1884, p. 47, nr. 11 „*PR-CO[pr(ovincia) co(sularis)]?*”; G. Téglás, *ibidem*, p. 54 citind un exemplar din Muzeul Deva în forma *PRO COS* (CIL, III, 8075, 16) acceptă „*pr(ovincia) co(n)s(ularis)*”, în timp ce B. Kuzsinszky adopta „*pr(aedium) c(onsulare)*” (*ArchÉrt*, 8, 1888, p. 242); „*Pr(aetorium) Co(n)s(ulare)*” pentru Al. Bărcăcilă (*ArhOlt*, 2, 1923, p. 190); în sfârșit „*Pr(aedia) Co(n)s(erva)*”, cu oarecare șovăială, C. Daicoviciu (Dacia, 3—4, p. 543). Deci pentru cele cinci (șase) litere de ștampilă vreo cinci „tilcui” din care nici una deplin convingătoare și concludentă decît poate pentru unii din autorii lor — față de simpla interpretare a celor două „cuvinte” ca nume proprii de persoană, cum au făcut editorii CIL, III, index, p. 2366 (nomina) „*Pr...Cos...8075, 15*”, p. 2387 (cognomina) „*Cos...14116, 5, [8075, 15, 12002]*”; totul foarte simplu, fiind adică unul dintre numeroșii meșteri-proprietari de cărămidării din Ulpia Traiana cu numele gentiliciu *Pr(ocilius, -oculeius?* etc.) și cognomen *cos*, întregibil în *Cos(mus)*, *Cos(tio)* sau *Co(n)s(t)*⁷. Tabelul „cărămidarilor” sarmizegetusensi se îmbogățește astfel cu un personaj concret ce pare să fi fost unul dintre cei mai activi în producția de material tegular pentru marile construcții ale capitalei-metropole daco-romane.

NOTES ÉPIGRAPHIQUES (XIV)

Inscriptions de Ulpia Traiana Sarmizegetusa

RÉSUMÉ

Après un examen plus attentif de six pièces épigraphiques fragmentaires ou mal interprétées dans la bibliographie, on y apporte quelques corrections de lecture, en relevant tout d'abord que les inscriptions reprises ici se rapportent pour la plupart à l'activité constructive dans la capitale-métropole de la Dacie romaine, Ulpia Traiana.

1. — Dacia, 1, 1924, p. 246, fig. 12, et p. 248, fragment d'une plaque de marbre provenant d'une construction complexe, faisant mention de travaux de peinture et d'ornementation de l'édifice; le texte est amplifié par un deuxième fragment retrouvé dans le dépôt épigraphique du même Musée archéologique de Sarmizegetusa (fig. 1).

⁷ O amplă monografie asupra meșterilor-cărămidari civili din Dacia romană prepară prof. Nicolae Branga (Sibiu).

2. — Dacia, 1, 1924, p. 250, fig. 14 (=AnnÉp, 1927, 56) on y propose quelques rectifications des anthroponymes palmyréniens et romains d'un groupe de prêtres (*sacerdotes*) qui ont construit «ex suo» le temple d'un dieu syrien (probablement Dolichenus) en l'honneur d'un empereur romain (fig. 2).

3. — ArchÉrt, 32, 1912, p. 53 (AA, 1912, 531; AnnÉp, 1913, 52; Dacia, 1, 1924, p. 252, fig. 15), inscription d'un temple de *Liber Pater* et de *Libera*, érigé par un *Flavius* (?) *Graecinus patronus decuriae* III (?) *collegii fabrum* (fig. 3).

4. — Dacia, 3-4, 1932, p. 546, N° 4, autel votif en marbre, fragment, dédié *Concordiae Ordinis* (?) (fig. 4).

5. — ACMIT, 4, 1938, p. 410 dédicace du *pecumarius M. Val. Maximus*, pour *Nemesis Regina* (fig. 5).

6. — CIL, III, 1633, 15 = 8075, 15 estampille tégulaire connue dans plusieurs exemplaires PR . COS (fig. 6), pour laquelle on adopte la lecture proposée dans CIL, III, index, p. 2366 et 2387: *Pr(ocilius)* ou *Pr(oculeius) Cos(...?)*, qui était l'un des plus actifs producteurs de tuiles dans la capitale de la Dacie romaine.

INDICE

(cifrele 1-6 indică numărul curent al inscripției)

Abraenus 2	linteum 1
aedes 1	Maximus, C. Val. — 5
aerea, candelabra — 1	Nemesis, Dea — Regina 5
candelabra aerea 1	opus tectorium 1
Cassius 2	ordo Augustalium (?) 4
collegium 1, 3	Paquarius, Q. Status — 5
Concordia 4	patronus dec. coll. fabrum 3
Cos- Pr- 6	pecumarius 5
Dacia, Colonia — Sarmiz. 1	pictura 1
Dea Nemesis Regina 5	Pr(ocul-?) 6
decuria colleg. fabr. 3	Regina, Dea Nemesis — 5
exornare 1	Sarmizegetusa, colonia Dacia — 1
fabri 3	scannellum (?) 1
Flavius (?) 2, 3	tectorium, opus — 1
Graecinus, Flavius (?) — 3	templum, 2, 3
Liber Pater 3	C. Valerius Maximus 5
Libera 3	

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. Plaque de marbre (deux fragments) d'une construction publique (*aedes augustalium*).

Fig. 2. Plaque en pierre calcaire, fragment, d'un temple palmyrénien.

Fig. 3. Plaque fragmentaire d'un temple de *Liber Pater* et *Libera*.

Fig. 4. Autel votif de marbre dédié *Concordiae*...

Fig. 5. Plaque votive en pierre, base d'une statue (?) dédiée à *Nemesis Regina*.

Fig. 6. Estampille tégulaire avec la marque du propriétaire de la *officina*: PR(ocil-?) COS-.

